

La «Bibliografía» (pp. 307-338) se encabeza con una nota, la 346, que especifica: «Las referencias precedidas de asterisco aparecen citadas en el texto de forma indirecta porque no han podido consultarse», lo que denota un gesto de honradez científica loable. Las «Referencias bibliográficas» ocupan la práctica totalidad de este apartado, con una presentación muy cuidada⁷ y la ordenación habitual por autores o siglas. La última página (338) se reserva a los atlas lingüísticos: tanto los vaciados en esta obra como algunos otros consultados (así, el *ALiR* y el *ALE*).

El «Anexo», titulado «Nombres de las localidades y puntos de encuesta» (pp. 339-347), reproduce siete mapas extraídos de otros tantos atlas y la relación de puntos de encuesta del *ALecMan* (pp. 342-343), el único accesible en línea, como se ha indicado. Este refrendo final ayuda a situar los datos en que se basa el estudio de Carolina Julià Luna y da una idea de la ingente labor que ha llevado a cabo, con óptimos resultados.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona

LA PARRA, S. / TOLDRÀ, M. (ed.) (2012): *Francesc de Borja (1510-1572), home del Renaixement, sant del Barroc. Actes del Simposi Internacional (Gandia, 25-27 d'octubre — València, 4-5 de novembre de 2010)*. Gandia: CEIC «Alfons el Vell»; Institut Internacional d'Estudis Borjians; Acció Cultural Espanyola, 630 p.

Aquesta publicació conté les aportacions al Simposi Internacional celebrat a Gandia i València fa quatre anys, i ens permet disposar d'un dels conjunts d'estudis més complets i actualitzats sobre sant Francesc de Borja. I no des d'un sol punt de vista, sinó que, ben al contrari, hom s'ha esforçat per recollir i tenir presents tots els vessants més destacats de la vida i l'obra —política, religiosa, literària i fins i tot musical— d'aquell descendent de papes i reis que arribà a ser sant i que, abans, ocupà càrrecs destacadíssims, tant en la política com en la jerarquia eclesiàstica, com és ben sabut: duc de Gandia per nissaga, arribà a ser, primer, virrei de Catalunya i, després, general de l'ordre dels jesuïtes.

El volum s'obri amb una «Introducció» —en castellà— de Santiago La Parra, que funciona a manera de recull d'abstracts comentats del que podrem trobar després, al llarg de l'obra, i tot seguit s'inicia la Secció I, *Francesc de Borja, IV duc de Gandia*, dedicada als aspectes més locals i personals del sant duc.

Hi trobem, així, l'aportació de Miquel Almenara i Juan F. Pardo Molero, «Borja-Centelles: una polèmica relació familiar en la València del XVI» (p. 25-40), que fa una ullada als contactes no sempre fàcils entre les dues famílies veïnes —senyors de Gandia i d'Oliva, respectivament—, que acabarien fusionant-se a partir del 1548 —amb el matrimoni de Carles de Borja i Magdalena de Centelles— i que són inserides en el marc referencial del regne de València del moment, on l'oligarquia s'enfrontava per aconseguir càrrecs d'administració i control del país.

7. Solo detecto un par de anomalías: la fecha de edición (1968) del *REW* de Meyer-Lübke no indica el número de edición (p. 331). La primera es de 1911-1920, tal como indica Alberto Várvaro en su *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica* (Barcelona: Sirmio, p. 109, nota 5), cuyo original italiano responde al título de *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza* (y no *Storia, problema e metodi della lingüística romanza*, como figura en la p. 336 de la obra que reseño). Con alguna otra cuestión formal he ido tropezando a lo largo de la lectura de esta obra: aspectos de puntuación, como la ausencia general de coma ante subordinadas de relativo explicativas y no especificativas («Sobre Extremadura existe el trabajo de González Salgado (2000)[...] cuya estructura [...]»; p. 108); casos en que, a mi entender, haría falta punto y coma en lugar de coma, para remansar el texto («[...] objetivos y método de investigación son muy similares a los de los atlas dirigidos por Manuel Alvar, sin embargo [...]»; en lugar de «; sin embargo»; la redundancia en la formulación *suele ser habitual* (pp. 175 y 194); *paradójicamente* (p. 288)... Pero se trata de nimiedades que no ensombrecen en absoluto una obra de presentación excelente en su conjunto.

En segon lloc apareix el text de Manuel Ardit Lucas, «El ducat de Gandia en el mapa senyorial valencià (cap al 1540): una primera aproximació» (p. 41-60), on, a partir del cens de 1609, s'ha elaborat un estudi que conclou que la divisió tradicional entre els territoris de reialenc i de senyoriu valencians — que s'equipara sovint amb la costa i l'interior del país—, no és del tot certa. Per altra banda, Ardit ubica el poder dels Borja del XVI en l'estructura senyorial valenciana, on precisament el ducat de Gandia seria el seté domini del regne pel que fa a territoris controlats i el tercer, si ens fixem en la seua població.

Seguidament, Enrique García Hernán, amb «Francisco de Borja y su familia» (p. 61-82), aporta un enfocament ben interessant a la vida familiar i privada del duc de Gandia, en relació amb els seus nombrosos fills i en relació amb els seus germanastres. L'autor, a través de la documentació d'arxiu i, especialment, de la correspondència familiar, reconstrueix algunes d'aquestes relacions que no foren, sovint, gens fàcils.

El mateix S. La Parra, amb «Francisco de Borja y Gandía: la formación del cortesano» (p. 83-107), fa també una bona aproximació al que seria el procés d'encimbellament a la cort dels Àustries del duc gandienc, a partir de posar en contacte el conegut text de Castiglione, *Il Cortegiano* —i alguns altres del mateix estil—, amb els comportaments i la trajectòria del Borja. Per altra banda, fugint dels tòpics que molt sovint s'han fet servir, es presenta amb encert la figura del Borja i la seua família com a uns exponents remarcables de la societat hispànica del XVI.

En quart lloc trobem l'aportació de Mariano Peset i Pilar Garcia Trobat, els quals, amb el seu treball «El nacimiento de la primera Universidad de la Compañía de Jesús» (p. 107-130), s'endinsen en els orígens i primers temps de la universitat fundada pel duc, a Gandia, tot plantejant-la amb un model que es difondria pertot arreu, posteriorment. Amb els mateixos privilegis que la de París, Salamanca o València, la Universitat de Gandia sempre va comptar amb l'oposició de la valenciana, per motius obvis de competència en la inscripció d'alumnes.

Finalitzant la secció, apareix el text de Francesc Pons Fuster, «Cultura i religió a Gandia a la primera meitat del segle XVI» (p. 131-152), que fa una ullada al món espiritual local anterior a la mateixa vida del duc Francesc de Borja i, després, analitza la relació d'aquest amb Vives o la presència d'obres d'Erasme a la biblioteca ducal. És però, interessant, destacar com Pons veu en el Borja la voluntat d'allunyar-se del món terrenal i dedicar-se a l'esperit, ja des de la seua jovesa, i com, aquest canvi, el relaciona amb la pèrdua de confiança en els ideals humanistes i el preludi del que després acabaria sent el Barroc.

La Secció II, «Francesc de Borja, cortesà i virrei», conté un total de set aportacions destinades a reflexionar sobre la vida del duc de Gandia en tant que home de cort i, després, virrei de Catalunya.

I en primer lloc trobem el treball de Rosa M. Alabrús Iglesias, «Francisco de Borja y España» (p. 155-166), que presenta la perspectiva que el duc va donar al concepte *Espanya*, tot seguint el que era habitual al seu temps: identificació del mot *Espanya* amb monarquia, o bé en un sentit geogràfic, d'acord amb els usos clàssics llatins. Per altra banda, l'autora no detecta cap símptoma nacionalista "espanyol" per part del duc i, en tot cas, si va existir, s'hauria substituït per un "romanisme" més universal, des del moment que Borja va ingressar als jesuïtes.

En segon lloc, Ricardo García Cárcel, amb «Cataluña y la monarquía en tiempos de Francisco de Borja» (p. 167-178), destaca el paper del Principat en el conjunt de l'Imperi de Carles V i, en especial, detecta com hi va haver, malgrat els problemes econòmics i socials del moment, una forta sintonia entre la política imperial i la Catalunya d'aquells anys.

En tercer lloc, Bernat Hernández, amb «Bandos y piratería en la Cataluña del siglo XVI. Las actuaciones del virrey Francisco de Borja (1539-1541)» (p. 179-194), completant el treball anterior, s'endinsa en l'estudi de la política del virrei Borja en referència a dos dels aspectes més conflictius de l'època a les terres catalanes: d'un costat, la pirateria, que atacava des de fora, i per una altra, el bandolerisme local. A més, l'autor destaca com el Borja no va poder imposar l'autoritarisme monàrquic al país i com el govern del duc de Gandia presenta, a l'hora de fer-ne una valoració, aspectes de signe contrari.

José Martínez Millán, en quart lloc, amb el seu treball «Francisco de Borja y la corte» (p. 195-212), presenta la figura del duc de Gandia dins el sistema cortesà dels Àustries —més enllà de la cort pensada com el lloc de residència del monarca— i ens fa veure com el Borja no sols va ser un cortesà més, sinó

un referent i model, en tant que va ser un dels eixos fonamentals de la facció *ebolista*. Dins aquell context de baralles cortesanes és on cal inscriure, per altra banda, els problemes que Francesc de Borja va tenir amb la Inquisició, el 1559.

En cinquena posició trobem l'aportació de Federico Palomo, «Entre vericuetos cortesanos y empresas religiosas. Francisco de Borja y el mundo portugués de mediados del siglo XVI» (p. 213-232), que ens il·lustra sobre la relació del duc de Gandia amb la política dels Àustries referida a Portugal. Es destaca, també, el fet que l'esposa del duc era portuguesa, i la relació d'aquest amb l'emperadriu Isabel de Portugal. Per últim, hi ha les actuacions del duc —ja general dels jesuïtes— respecte a l'expansió de l'ordre a Portugal i a les terres del Nou Món, o, també, els conflictes del Borja amb faccions de jesuïtes d'aquella nació.

En sisè lloc trobem el text de María de los Ángeles Pérez Samper, «La vida cotidiana en tiempos de Francisco de Borja (1510-1572)» (p. 233-258), que va fent un recorregut de conjunt per les diferents etapes per on passà la vida del personatge central d'aquestes actes. Així, hom té en compte la seua condició de noble de família, membre de la cort imperial, virrei a Barcelona, duc de Gandia preocupat per qüestions locals, i, a la fi, jesuïta i general de la Companyia poderosíssim.

Per tancar aquesta secció —encara que potser hauria d'haver-se incorporat a la següent— Manuel Rivero Rodríguez, amb «Francisco de Borja e Italia» (p. 259-272), aporta un aspecte de primera magnitud en la biografia del sant de Gandia: la seua presència en terres italianes, i més concretament a Roma, des d'on governaria l'obra jesuïta. Així, l'autor té en compte com Francesc de Borja va saber encaixar en la realitat fragmentada d'un territori amb nombrosos conflictes familiars i polítics.

La Secció III, «Francesc de Borja, III general de la Companyia de Jesús» abraça el període del duc de Gandia com a jesuïta i consta de set aportacions més.

La primera, de Josep M. Benítez i Riera, s'intitula «El gobierno de Borja en la Compañía de Jesús» (p. 275-280) i ressalta les directrius ignasianes del Borja, alhora que relaciona la seua política de govern de la Companyia amb les etapes seues anteriors, amb càrrecs polítics.

José Luis Betrán, per la seua banda, amb «La construcción de la gloria de la Compañía en tiempos de Francisco de Borja» (p. 281-300), fa una ullada a l'ascens de la institució jesuïta, al llarg del segle XVI, tot posant l'èmfasi en la formació dels seus integrants i, alhora, en l'interès per difondre els seus postulats, especialment a través de la impremta.

En tercer lloc, Javier Burrieza Sánchez, a «La expansión de la Compañía de Jesús en España bajo la mirada de Francisco de Borja» (p. 301-340), ens ofereix una síntesi de la història de la Companyia de Jesús a les terres hispàniques i, en particular, durant el govern del sant Borja, el qual analitza des dels diversos prismes en què hom pot contemplar la seua relació amb la institució.

Pierre-Antoine Fabre, per altra banda, amb «Les premiers temps de la mission américaine de la Compagnie de Jésus à l'époque du généralat de Francisco de Borja» (p. 341-350), estudia l'activitat missionera a Amèrica i com Francesc de Borja va haver de combinar els seus compromisos de jesuïta amb els seus vincles antics, de cortesà de la monarquia hispànica i la seua política imperial.

Per un altre costat, Doris Moreno amb «Francisco de Borja y la Inquisición» (p. 351-376), analitza detalladament els incidents del duc jesuïta amb la poderosa institució de control ideològic, tot posant en relació la persecució dels escrits del Borja (inclosos a l'índex de llibres prohibits de 1559) per part de la Inquisició amb les faccions polítiques al si de la cort i remarcant com, a la fi, el duc es va reconciliar amb la monarquia, en la persona de Felip II de Castella, el 1571.

Encara, Manuel Peña Díaz, a «Las censuras en tiempos de Francisco de Borja» (p. 377-390), ubica l'índex de llibres prohibits de 1559 dins el panorama general del segle i la pràctica de la censura —exercida pels inquisidors— i l'autocensura, que exercien els autors. Amb aquesta anàlisi, arriba a la conclusió que precisament per l'índex de Valdes ara al·ludit, a la monarquia hispànica es va acceptar el poder censorador de la Inquisició abans que Trento dictàs aquelles directrius i, també, augmentà el nivell d'autocensura entre els escriptors.

Manuel Ruiz Jurado tanca aquesta secció amb «El sacerdocio jesuítico de san Francisco de Borja (1551-1554)» (p. 391-404), un treball on l'autor remarca com Borja hauria començat el seu apostolat en

terres del País Basc, quan només era un prevere, i amb la intenció de donar exemple amb la seua activitat missionera.

El volum es clou, finalment, amb una ben nodrida Secció IV, «La creació de la imatge del sant duc», que compta amb una dotzena d'aportacions de molt diferent signe i que posen de relleu la immensa petja que Francesc de Borja ha deixat entre nosaltres, ja mentre vivia però, més encara, d'ençà la seua elevació als altars de l'església catòlica.

Primerament, Bonaventura Bassegoda, a «La iconografia de sant Francesc de Borja. Una primera aproximació a partir de l'estampa» (p. 407-422), posa de relleu com, malgrat la tasca important del Borja dins la Companyia, es detecta una relativament poca popularitat, als segles següents, segurament pel poc calat d'un sant de l'alta noblesa, com ell, entre el poble. I això, a pesar de la gran producció hagiogràfica que hi ha al seu voltant i al fet que la seua imatge oficial es difonguera en estampes basades en la mascareta mortuòria, ara perduda, però de la que es conserven dues còpies.

Per la seua banda, María Bernal, amb «Aspectos teatrales en las fiestas de canonización y beatificación de Francisco de Borja» (p. 423-438), fa una revisió a les celebracions de la beatificació i canonització del duc, i remarca especialment la presència de les representacions teatrals vinculades a la figura del general de Companyia, que s'acompanyaven, també, de justes poètiques i d'altres manifestacions literàries ben interessants.

Marià Carbonell Buades, en tercer lloc, presenta, a «Coleccionistas borgianos en época barroca: una dama, un cardenal, un poeta» (p. 439-462), l'activitat de col·lectors d'obres d'art que es pot detectar en diferents membres de la família Borja: Artemisa Doria Carreto, VII duquesa de Gandia, el cardenal Gaspar de Borja i Fernández de Velasco, i Francesc de Borja i d'Aragó, nét del sant. A través dels inventaris *post-mortem* es detecta la presència de pintures o altres objectes, encara que l'autor no creu que en aquells documents s'haja recollit tota la informació que ens permetria saber exactament quines obres d'art posseïa la família.

Seguidament, Eulàlia Duran, amb «Francesc de Borja segons la societat barcelonina coetània» (p. 463-482), ens ofereix, a partir de les actes del procés de beatificació del duc, el testimoni de quinze ciutadans de Barcelona que, malgrat que no havien conegut personalment el pretès beat —el procés és del 1611—, testificaren amb una clara voluntat d'abundar en les idees que promovia Pere Gil —l'instructor del procés—, i que sovint es basaven en l'hagiografia de Ribadeneira.

Per la seua part, Borja Franco Llopis, a «Propaganda, misión y oración privada. Usos y funciones artísticas en torno a san Francisco de Borja» (p. 483-496), incideix en el fet que cal considerar Francesc de Borja com un home clarament vinculat a l'art i la cultura, en tant que eren entesos com un vehicle de predicació i difusió de les idees devotes i, en certs àmbits —com ara el dels moriscos valencians o els indígenes d'Amèrica—, com instrument de catequesi.

Tot seguit, Rafael García Mahiques, amb el seu treball «El concepto icónico de san Francisco de Borja elaborado por los jesuitas a partir de la adquisición del palacio ducal de Gandía» (p. 497-516), porta avant un estudi iconogràfic del palau ducal i remarca com van ser els jesuïtes els qui idearen una imatge concreta del sant i com la van difondre precisament en Gandia, on no havia arrelat massa.

Per la seua banda, Maricarmen Gómez Muntané, amb «Francisco de Borja y la música: autor y promotor» (p. 517-528), fa una aproximació a la relació del duc amb la música del seu temps, tot i que, per manca d'informació, encara hi ha aspectes que no poden concretar-se amb exactitud i demanen nous estudis.

Joan Iborra, encara, amb «Joan Baptista Roig i l'Origen ilustre de los Borjas» (p. 529-548), estudia una obra poc coneguda, de Joan Baptista Roig de la Penya, jurista valencià que ascendí a la categoria nobiliària. El text, que s'ha conservat en diferents manuscrits, es trobava enllestit el 1621 i segurament cal relacionar-lo amb l'interés dels ducs de Villahermosa, emparentats amb els Borja, i de qui Roig va ser secretari.

Després, Ida Mauro, amb el seu treball «La diffusione del culto di san Francesco Borgia a Napoli tra feste pubbliche e orgoglio nobiliari» (p. 549-560), fa una ben documentada aportació sobre l'impacte i la difusió de la canonització de sant Francesc a Nàpols, en base al parentesc d'algunes famílies locals

amb els Borja i, més concretament, per causa de la presència d'alguns personatges descendents del sant establerts en aquells anys a la capital partenopea.

Joan Nadal Cañellas, amb «Els dibuixos catequètics dels jesuïtes i Francesc de Borja» (p. 561-572), per la seua part, reflexiona sobre l'ús del gravat com a recolzament en la difusió d'idees —al qual també va recórrer sant Francesc— i, més concretament, sobre la influència dels gravats evangèlics de Jeroni Nadal, que acabaren arribant, de la mà dels missioners, a Amèrica i Corea, o a la Xina i el Japó.

Per una altra banda, Joan Requesens, amb «Un prisat al manteu de Francesc de Borja o el profetisme en la biografia d'un sant» (p. 573-616), exposa l'ambient profètic que hi havia a la societat en què va viure Francesc de Borja i com, rere la seua mort, les profecies referides a la seua persona encara varen ser explotades per alguns dels seus hagiògrafs, com Nieremberg.

Finalment, Alfonso Rodríguez G. de Ceballos, a «Francisco de Borja, promotor de la arquitectura jesuítica en España, Italia y América» (p. 617-630), fa un recorregut per la intervenció del Borja en la construcció de diferents edificis dels jesuïtes, tant a Gandia com en altres llocs.

Comptat i debatut, l'extensa aportació editada acuradament per S. La Parra i M. Toldrà constitueix, sense dubte, una de les revisions més esmerades de la figura del sant gandienc i, més enllà dels tòpics o de la voluntat de construir hagiografies modernes —que també—, pretén un acostament acadèmic i rigorós a un personatge històric de gran magnitud. Potser, però, a aquesta visió tan centrada en el personatge i el seu món personal, li ha faltat el contrapunt dels qui sostenien tot aquell edifici: els qui mantenien el ducat amb el seu treball i els pagaments dels drets al senyor, els qui sostenien el monumental edifici de la Companyia i els qui, també, s'encarregaren de pagar la construcció de la imatge del sant. Un sant que no va ser mai popular a Gandia i que encara ara gaudeix de molt poca predicació en les terres del seu antic ducat. Potser, perquè els hagiògrafs, més enllà de les corones reials i els oripells eclesiàstics, no han sabut donar espai al poble.

Vicent Josep ESCARTÍ
Universitat de València

LEBSANFT, Franz / MIHATSCH, Wiltrud / POLZIN-HAUMANN, Claudia (eds.) (2012): *El español, ¿desde las variedades a la lengua pluricéntrica?* Madrid; Frankfurt: Iberoamericana; Veruert (Colección: Lengua y Sociedad en el Mundo Hispánico, 30), 331 p.

Este volumen, cuyas contribuciones se basan en ponencias que se presentaron en la sección «El español, lengua pluricéntrica» del XVII Congreso de la Asociación Alemana de Hispanistas (Tubinga, 2009), se propone, igualmente, investigar la norma pluricéntrica del español, abrazada explícitamente por las Academias de la Lengua, y que se ha convertido en objeto de constante reflexión. Conforman la obra la «Introducción», un «Documento» y cuatro grandes bloques: «I. Tipología de situaciones pluricéntricas y metodología», «II. Pluricentrismo y variación diasistemática», «III. Pluricentrismo y tradiciones discursivas» y «IV. Pluricentrismo y codificación».

En la «Introducción. Variación diatópica, normas pluricéntricas y el ideal de una norma panhispánica» (p. 7-18), los editores, con el apoyo en investigaciones realizadas por los colaboradores del libro, sobre todo las que se recogen en él, repasan cuestiones variadas atinentes al concepto de *norma pluricéntrica* y su coexistencia con factores monocéntricos en el mundo hispanohablante, la relación entre estándar o norma y variación diatópica, las asimetrías entre normas —con la mirada puesta en el español europeo—, la unidad de la lengua, el español internacional y la norma ideal panhispánica, así como otros aspectos abordados en el libro, que aquí aparecen cosidos en un todo poliédrico.

Alberto Gómez Font, coordinador general de la Fundación del Español Urgente (Fundéu), en el «Documento. El español global en la prensa del siglo XXI» (pp. 19-26), atiende al español internacional al que se dirigen los periodistas del mundo hispánico, en el proceso de globalización —también lingüística— de los medios de comunicación. En los periódicos y en los noticieros de televisión y radio de al-